



## Henrik Gabriel Porthan ja saamen kieli

*Kaisa Häkkinen*

Tutkiessani suomen kirjakieleen kotiutuneita saamelaisperäisiä lainoja ja niiden tulo-aikaa<sup>1</sup> tein sellaisen kiintoisan havainnon, että nykysuomalaisten yleisesti tuntemasta saamelaisperäisestä sanastosta huomattavan suuri osa on tullut kirjakieleen Henrik Gabriel Porthanin välityksellä. Koska Porthan ei varsinaisesti ollut suomen kielen tutkija eikä julkaissut yhtäkään suomenkielistä kirjoitusta, hänen mahdollista osuuttaan kirjasuomen sanaston kartuttajana ei välttämättä tule spontaanisti ajatelleeksi. Sanastoa voi kuitenkin kartuttaa ja kehittää monin tavoin, ja suomen kirjakielen historiassa yksi tärkeä keino on perinteisesti ollut sanakirjojen laatiminen.

### Sanakirjatyo kirjasuomen kehittämisen välineenä

Sanakirja on dokumentti tai kannanotto siitä, mitä sanoja kieleen kuuluu tai pitäisi kuulua ja mikä on sanojen tarkka muoto ja merkitys. Nykyään kirjakielen sanakirjaa tehtäessä edellytetään, että sana on jo jossain määrin vakiintunut yleiseen kielenkäyttöön, ennen kuin se hyväksytään uuden sanakirjan aineistoon. Ennen oli toisin. Valintakriteerit olivat subjektiivisemmat, ja sanakirjoissa saattoi olla myös sanaehdotuksia. Esimerkiksi Elias Lönnrotin vuosina 1866–1880 julkaisema legendaarinen suursanakirja sisälsi sellaisiakin käytännössä esiintymättömiä hakusanoja, jotka olivat oikeastaan vain näytteitä suomen kielen monipuolisista sananmuodostusmahdollisuuksista.<sup>2</sup> Klassinen esimerkisarja on *aasi*-sanasta johdettu verbi *aasistua* 'tulla aasin kaltaiseksi', tämän faktitiivijohdos *aasistuttaa* 'tehdä aasin kaltaiseksi' ja tästä muodostettu teonnimi *aasistuttaminen*. Sarjaa täydentävät *aasituttaa* 'varustaa aaseilla', *aasittua* 'tulla varustetuksi aaseilla', tämän kielteinen partisiippi *aasittumaton* ja teonnimi *aasittuminen*.

Suomen kirjakieli kehittyi nykysuomen asteelle vasta 1800-luvun kuluessa. Sitä ennen suomenkielistä kirjallisuutta ilmestyi olennaisesti vähemmän, ja valtaosa oli sisällöltään uskonnollista. Elämän arkisista asioista osattiin kyllä puhua suomeksi, mutta silloin puhuttiin murteita. Mitään kaikille suomalaisille yhteistä yleiskieltä ei ollut olemassa, eikä sellaista olisi edes voinut syntyä siihen aikaan, kun suomalaiset asuivat hajallaan suurella alueella eikä ollut olemassa tiedotusvälineitä, jotka olisivat yhdistäneet koko kansaa suullisen kielenkäytön tasolla. Ainoa yhteinen kieli oli kirjakieli, jäykkä, arkaistinen ja kääntämällä luotu kirjasuomi, joka erosi suuresti tavallisen kansan puhekielestä.

Koska kirjasuomen aihepiirit olivat hyvin rajalliset ennen 1800-lukua, kaikki olemassa olleet sanat eivät päässeet kirjakielessä esiin tasapuolisesti. Sanakirja oli kuitenkin

<sup>1</sup> Tarkemmin Häkkinen 2007.

<sup>2</sup> Lönnrotin johto-opillisista periaatteista tarkemmin ks. Kytömäki 1992, erit. s. 171–172.

poikkeus. Siinä saattoi olla minkä aihepiirin sanoja tahansa.<sup>3</sup> Vaikka vanhimmat suomen kieltä sisältävät sanakirjat olivat aihepiirien mukaan järjestettyjä vaatimattomia tulkki-sanakirjoja<sup>4</sup>, nekin olivat sanastoltaan huomattavan monipuolisia verrattuina oman aikansa muuhun kirjakieleen.

Tutkittaessa vanhan kirjakielen sanaston kasvua ennen vuotta 1810<sup>5</sup> on havaittu, että sanasto ei ole lisääntynyt tasaista tahtia, vaan sykäyksittäin. Absoluuttisesti eniten uutta sanastoa on kirjakieleen tuonut Mikael Agricola siitä ymmärrettävästä syystä, että hän oli ensimmäinen suomenkielisten kirjojen laatija, mutta hänen jälkeensä sanakirjat ja niiden tekijät sijoittuvat kartutuskielissä erinomaisesti. Kristfrid Ganander on sijalla 2, Daniel Juslenius sijalla 3, Henrik Gabriel Porthan sijalla 5, Henrik Florinus sijalla 6 ja Ericus Schroderus sijalla 7. Väliin kiilaa vain ensimmäinen suomalainen Raamattu, vuoden 1642 Biblia, sijalle 4.<sup>6</sup>

Porthanin yllättävän suuri osuus suomen kirjakielen ensiesiintymistä koostuu käytännössä niistä lisäyksistä, joita hän teki omistamansa Daniel Jusleniuksen sanakirjan välilehditettyyn kappaleeseen.<sup>7</sup> Porthanilla oli yhtenä hankkeena monien muiden joukossa mahdollisimman täydellisen, sekä suomea että sen sukukieliä sisältävän sanakirjan laatiminen, mutta ajanpuutteen vuoksi Porthan luopui yrityksestään ja antoi kokoelmansa Kristfrid Gananderin käyttöön. Porthanin sanapöytäkirjojen tarkka ajoittaminen on mahdotonta, mutta ilmeisesti työ on pääosin tehty 1770-luvulla. Hän luovutti kokoelmansa Gananderille kaikesta päättäen vuonna 1783.<sup>8</sup>

Myös Ganander koosti omaa sanakirjaansa Jusleniuksen sanaluetteloa täydentäen.<sup>9</sup> Gananderin laaja sanakirjakäsikirjoitus valmistui vuonna 1787, mutta Porthan ei katsonut sitä sellaisenaan julkaisukelpoiseksi. Täydennys- ja korjaustyökin jäi kesken-eräiseksi, joten teos jäi painamatta.<sup>10</sup> Näin ollen Porthanin ja Gananderin työt eivät tulleet heidän omiana aikanaan kieliyhteisön yhteiseen käyttöön. Käsikirjoitukset jäivät kuitenkin arvokkaiksi todisteiksi siitä, mitä sanoja 1700-luvun lopulla ylipäänsä tunnettiin, ja käsin kirjoitettu materiaalikin tuli vähitellen julki muiden sanakirjojen

<sup>3</sup> Esimerkiksi Kristfrid Gananderin sanakirjan käsikirjoituksessa (1786–1787) on suuri määrä reheviä kansanomaisia fraaseja ja haukkumasanoja.

<sup>4</sup> 1600-luvulla tehtyjä, suomea sisältäviä tulkki-sanakirjoja on säilynyt nykypäiviin asti kolme. Nämä ovat ikäjärjestyksessä Ericus Schroderuksen *Lexicon Latino-Scondicum* (1637), tuntemattoman tekijän suomalaisilla vastineilla täydentämä versio vanhemmasta sanakirjasta *Variarum rerum vocabula latina* (1644) ja Henrik Florinuksen *Nomenclatura rerum brevissima* (1678).

<sup>5</sup> Vanhan suomen kauden katsotaan päättyvän vuonna 1810, ja Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksessa laadittavassa vanhan kirjasuomen sanakirjassa on otettu huomioon kaikki tähän vuoteen mennessä ilmestynyt aineisto. 1800-luvulta vuoden 1810 jälkeiseltä ajalta ei ole olemassa vastaavanlaisia täydellisiä sanakokoelmia.

<sup>6</sup> Kvantitatiiviset, osittain arviopohjaiset tiedot perustuvat Raimo Jussilan tutkimuksiin (tarkemmin Jussila 2000).

<sup>7</sup> Jusleniuksen sanakirjan (1745) näköispainos, jonka Suomalaisen Kirjallisuuden Seura on julkaissut vuonna 1968, on tehty Porthanille kuuluneesta kappaleesta, jossa siis näkyvät Porthanin omakätiset lisäykset.

<sup>8</sup> Hormia 1961, 51–54.

<sup>9</sup> Gananderille kuulunutta sanakirjan kappaletta ei ole säilynyt. Sen sijaan Kansalliskirjaston käsikirjoituskokoelmassa on tallessa suuri määrä Gananderin sanalippuja, joiden sivunumerointi noudattelee Jusleniuksen sanakirjaa.

<sup>10</sup> Käsikirjoituksen näköispainos on julkaistu vuosina 1937–1940. Vuonna 1997 on julkaistu uusi, painettu laitos, jossa sana-artikkelit on numeroitu ja koko teos varustettu sanhakemistolla.

välityksellä.<sup>11</sup> Tutkimuksen kannalta toisen tekijän teokseen tehdyt lisäykset ovat erityisen mielenkiintoisia, koska ne antavat suoria viitteitä sanastollisen tiedon kasvusta.

### Mitä saamelaisperäisiä sanoja Porthan toi kirjakieleen

Suomen kirjakielessä on eri aikoina ollut käytössä runsaat kolmesataa<sup>12</sup> saamelaista lainasanaa, joista osa on kuitenkin jäänyt hyvin harvinaisiksi tai peräti ainutkertaisiksi erikoisuuksiksi. Kiistatta yleiskielisiä, nykyään käytössä olevia lainoja on vain 37.<sup>13</sup> Näistä Porthanin kokoelmien kautta kirjakieleen ovat tulleet seuraavat yhdeksän sanaa: *jänkä* 'Lapille ominainen suo', *köngäs* 'vesiputous', *mursu*, *niva* 'joen virtapaikka', *raito* 'ahkiota vetävien porojen jono', *sivakka* 'suksi', *suopunki*, *vaadin* 'naarasporo' ja *vaara* 'vuori, kukkula'. Yleiskielisistä lainoista siis peräti neljäsosa on Porthanin kokoelmista.

Lisäksi Porthanilla on koko joukko sellaisia aiemmassa kirjakielessä mainitsemattomia saamelaisia lainoja, joiden yleiskielisyydestä voidaan kiistellä. Näitä ovat esimerkiksi *iltti* 'kengän kieli', *jokos* tai *jolos* 'lumeen tallautunut polku', *juomus* 'jään alle laskettu verkko', *kaaristaa* 'sitoa tavarat ahkioon', *kallokas* 'poron otsanahkasta tehty jalkine', *kannus* 'saamelainen noitarumpu', *kiekerö* 'porojen talvilaidun; kovaksi tallautunut lumikenttä', *kojamo*<sup>14</sup> 'uroslöhi', *kopara* 'poron sorkka', *korppu* 'vahinko, kolttonen', *nulka* 'poron kevyt ravi', *palkia* 'oleskella kesälaitumella (poro)', *tolva* 'poron ravi' ja *urakka* 'toisella vuodella oleva urosporo'.

Lainatut sanat ovat tyypillisiä kulttuurisanoja, jotka kuvaavat Lapin maisemille ominaisia elementtejä sekä pohjoisen eläimistöä ja elinkeinoja. Ainoastaan kaksi sanaa on myöhemmin irtautunut saamelaisesta taustastaan ja alkanut elää uutta, itsenäistä elämää. Nämä ovat *iltti*, joka on 1900-luvun alkupuolella omaksuttu kenkäteollisuuden ja kaupan viralliseen sanastoon, sekä *jokos* tai *jolos*, joka on uutena varianttina *jotos* otettu käyttöön ensin sotilaskielessä 1940-luvulla ja sitten myös eräterminologiassa vartiopolun, sotaharjoituksen tai maastomarssin merkityksessä.

Porthanin lisäyksissä on myös joukko sellaisia saamelaisperäisiä sanoja, jotka olivat kyllä esiintyneet jo aiemmassa kirjakielessä mutta jääneet syystä tai toisesta pois Jusleniuksen sanakirjasta. Esimerkiksi yksivuotiaan majavan nimen *kuoksa* Porthan lienee saanut Matthias Pazeliuksen vuonna 1751 valmistuneesta väitöskirjasta, joka siis ilmestyi vasta Jusleniuksen sanakirjan jälkeen. Väitöskirjan varsinainen aihe oli Pohjanmaan peltojen ja niittyjen hoito, mutta ylimääräisenä, kiinnostavana lisänä siinä oli selostus Pohjanmaalla harjoitetusta majavanpyynnistä. Pazeliuksella oli myös kaksi-

<sup>11</sup> Gananderin sanakirjakäsikirjoitus, johon sisältyy myös valtaosa Porthanin lisäyksistä, oli pohjana Gustaf Renvallin vuosina 1823–1826 ilmestyneelle *Suomalaiselle Sana-Kirjalle*. Tätä puolestaan kopioitiin useissa myöhemmissä sanakirjoissa.

<sup>12</sup> Lukuun eivät sisälly pelkästään sanakirjoissa mainitut sanat eivätkä tieteellisissä tutkimuksissa tai oppikirjoissa esitetyt esimerkisanat.

<sup>13</sup> Huomioon on otettu vain sellaiset sanat, jotka mainitaan *Nykysuomen sanakirjassa* (1951–1961) tai *Suomen kielen perussanakirjassa* (1990–1994) tai molemmissa. Lisäksi on laskettu mukaan *kuksa*, joka puuttuu vanhemmista normatiivisista sanakirjoista mutta on lisätty uuteen *Kielitoimiston sanakirjaan* (2006).

<sup>14</sup> Porthan on määritellyt merkitykseksi vain 'jokin kala'.

ja kolmivuotiaiden majavien niminä esitetyt *vuorsu* ja *kuntuus*, mutta Porthanilla nämä olivat vastaavan ikäisten porojen nimityksiä.<sup>15</sup>

Kahta poikkeusta lukuun ottamatta Porthan ei mitenkään ilmaise, onko hän tietoinen sanojen saamelaisesta alkuperästä.<sup>16</sup> Vain kerran hän esittää vastaavan saamenkielisen sanan suomen sanan yhteydessä. Onkin ilmeistä, että saamelaisperäiset sanat ovat tulleet Porthanin kokoelmiin pohjoissuomalaisina murreanoina. Ne eivät siis Porthanilla ole suoraan saamen kielestä lainattuja. Vaikka Porthan ei ilmoita sanojen saantipaikkoja systemaattisesti, useimmat sanat näkyvät kirjatun Pohjois-Pohjanmaalta.<sup>17</sup> Ne on ilmeisesti saatu asiamiesten välityksellä. Tiedetään, että Porthan oli kirjeenvaihdossa monien eri henkilöiden kanssa, ja esimerkiksi Ala-Tornion kirkkoherra, vuonna 1783 kuollut Erik Brunnus harrasti aktiivisesti suomen sanaston keräämistä ja toimi Porthanin asiamiehenä sanakokoelmien kartutuksessa.<sup>18</sup>

Ainoat saamen kieleen yhdistetyt sanat ovat noitarumpua merkitsevä *kannus*<sup>19</sup> ja maastotermi *vaara*. *Kannus* on saatu kokoelmiin Sodankylästä ja sen saamelaiseksi vastineeksi on esitetty *kobdas*. *Vaara* puolestaan on Porthanin mukaan karjalainen sana, jonka kohdalla on kysymysmerkillä varustettu viittaus saamelaiseen alkuperään. Vastaavaa saamen kielen sanaa ei mainita, joskin se olisi ollut helposti kopioitavissa esimerkeiksi Schefferuksen *Lapponiasta*.

Kumpikin etymologia on myöhemmin osoittautunut pulmalliseksi. *Kannus* on mahdollista selittää myös *kansi*-sanana johdokseksi, ja saamen sana voi olla vastaavasta kantasanasta vastaavalla tavalla muodostettu erillinen johdos. Lainautuminen tai ainakin sananmuodostusmallin lainaaminen saamesta suomeen on kuitenkin todennäköisempi vaihtoehto sen vuoksi, että kysymys on nimenomaan saamelaiseen kulttuuriin liittyvästä esineestä ja noitarumpua merkitsevän *kannus*-sanana levikki suomen murteissa on äärimmäisen suppea.<sup>20</sup>

*Vaara*-sanaa on useissa yhteyksissä arveltu ikivanhaksi perintösanaksi, mutta suomen osalta tämä selitys on äänenhistoriallisesti monin tavoin ongelmallinen. Lainaselityksen puolesta puhuvat äännesuhteiden lisäksi sekä sanan suomalainen murrelevikki<sup>21</sup> että vastineiden täydellinen puuttuminen itämerensuomalaisista lähisukukielistä karjalaa lukuun ottamatta.

Saamea koskevien merkintöjen niukkuudesta näkee, että Porthan ei vielä ollut ehtinyt kovinkaan paljoa tutustua saamen kieleen Jusleniuksen sanakirjaa lisäillenään. Esimerkiksi *Suomi*-sanana kohdalle hän ei ole merkinnyt mitään kommenttia, vaikka hän myöhemmin yhdisti *suomi*-sanana saamelaisten omaperäiseen etnonyymiin *same*,

<sup>15</sup> Vastaavat sanat nykyisessä pohjoissaamassa ovat *guoksi* 'kuoksi' (Peräpohj.), *vuorsu* 'vuorso' ja *gottas* 'kunteus'. Näistä *guoksi* on edelleenkin vain majavanpennun nimitys.

<sup>16</sup> Näihin on kiinnittänyt huomiota Elli-Maija Mäkelä pro gradu -tutkielmassaan 2008.

<sup>17</sup> Mäkelä 2008, 100.

<sup>18</sup> Hormia 1961, 61.

<sup>19</sup> Tämä on etymologisesti eri sana kuin jalkineisiin kiinnitettävää metalliesinettä tai eläimen jalassa olevaa uloketta merkitsevä *kannus*.

<sup>20</sup> Suomen murteiden sanakirjan mukaan ainoa esiintymä on kirjattu Rovaniemeltä.

<sup>21</sup> Sana esiintyy vain Pohjois-Suomessa ja Karjalassa.

*sabme*.<sup>22</sup> Yhdistelmän hän on voinut saada joko Johannes Schefferuksen Lapponiasta tai Lindahlin ja Öhrlingin sanakirjasta tai molemmista lähteistä. Utta oli joka tapauksessa se, että Porthan liitti samaan yhteyteen balttilaiskielten ja venäjän 'maata' merkitsevät sanat (*sem*, *semme*, *zeme*; *semļa*, *semļa*) ja arveli myös *suomi*-sanalan alun perin merkinneen 'maata'.<sup>23</sup>

Nimitystä *saamelainen* ei suomen kielessä vielä käytetty etnonymina Porthanin aikaan, vaan käytössä olivat vanhat kansainvälisesti tunnetut nimitykset *lappi* ja *lappalainen*. Näiden kantavartalo ei ole saamelaisperäinen, eivätkä saamelaiset itse ole koskaan käyttäneet *lappi*-tyyppistä nimitystä itsestään. Suomessa sana ei näytä olleen pelkästään kansaan viittaava nimitys.<sup>24</sup> Jusleniuksen sanakirjassa on mainittu normaaleina hakusanoina *Lappi*, *lapinmaa* ja *lappalainen*, mutta näiden rinnalle on Porthan vielä lisännyt uuden hakusanan *lappi* ja antanut merkityksen selitykseksi 'trollkarl'. Tätä valaisee esimerkkilause *Se on koko lappi*. Sen jälkeen on lisätty myös sana *lappalainen* ja todettu sen merkitsevän samaa kuin *lappi*. Myöhemmin Porthan arveli Johannes Ihnen esityksen mukaisesti *lappi*-sanalan juontuvan mahdollisesti germaanisesta 'taikuutta' merkitsevästä sanasta *Lopp*, *Lupp*.<sup>25</sup>

### **Porthanin käsitys suomen ja saamen kielen suhteesta**

Suomen ja saamen kielen keskinäistä sukulaisuutta oli oppineissa piireissä pidetty itsestäänselvyytenä uuden ajan alusta lähtien.<sup>26</sup> Koska käsitys kielten evoluutiosta ei ollut vielä hahmottunut tutkijoiden mielissä, suomea ja saamea pidettiin yksinkertaisesti "samana kielenä", tai sitten saame katsottiin suomen murteeksi. Joka tapauksessa kielissä oli niin paljon yhteistä ainesta, ettei niiden sukulaisuutta yleensä edes yritetty asettaa kyseenalaiseksi.<sup>27</sup>

Porthanin aikana suhdetta jouduttiin kuitenkin pohtimaan tarkemmin ja osittain uudelta kannalta. Huomattavin toisinajattelija oli Turun akatemiassa ja Frankfurtin yliopistossa opintoja harjoittanut Simon Lindheim<sup>28</sup>, joka oli Uplannin rykmentin sotatuomarina ollut mukana Pultavan taistelussa ja joutunut sotavangiksi Venäjälle. Siellä hän oli parhaansa mukaan perehtynyt Pohjois-Venäjällä asuviin suomensukuisiin kansoihin ja vanhoihin venäläisiin kronikoihin. Päästyään palaamaan Suomeen ja Turkuun hän

<sup>22</sup> Pirkkalaisia koskevan väitöskirjan nootti 6, VT s. 267.

<sup>23</sup> Nykyään balttilaisen sanan ensisijaiseksi vastineeksi selitetään *hämä*(läinen), joskin myös *suomi*-sanalan kuulumista samaan etymologiaan on perusteltu. Kaikkien mainittujen etnonymien etymologiasta on annettu useita selityksiä, joihin ei kannata syventyä tässä tarkemmin.

<sup>24</sup> Sana esiintyy kirjakielessä ensi kertaa Agricolaalla, jossa se mainitaan *kristityn* vastakohtana. Näin Agricolan *lappi* tarkoittaisi lähinnä 'pakanaa'.

<sup>25</sup> Ks. tarkemmin Toivo Viljamaan artikkeli s. 37 (myös alaviitteet) *Auraican* käsillä olevassa numerossa.

<sup>26</sup> Varhaisia kannanottoja selostaa esimerkiksi Johannes Schefferus Lapponia-teoksensa ensimmäisessä luvussa.

<sup>27</sup> Esimerkiksi Turun akatemian professori Michael Wexionius julkaisi laajan kuvauksen Ruotsin valtakunnasta ja siinä puhutuista kielistä vuonna 1650. Teoksessaan *Epitome descriptionis Suecicae, Gothiae, Fenningiae et subjectarum provinciarum* Wexionius vertaili toisiinsa mm. suomea, viroa, saamea, karjalaa ja liivviä sekä sanaston että kieliopin kannalta. Saamen kieli oli hänen mukaansa suomesta syntynyt (*proles*). Euroopan oppineiden tietoisuuteen saamen kieli tuli kuitenkin ennen kaikkea Johannes Schefferuksen *Lapponia*-teoksen (1673) välityksellä.

<sup>28</sup> Lindheim on aatelinimi, alkuperäinen sukunimi oli Paulin.

varsinaisen virkatyönsä<sup>29</sup> ohella tutkiskeli edelleen kansojen keskinäisiä suhteita, kävi tarkistamassa tietoja Pietarissa ja kirjoitti vuonna 1759<sup>30</sup> tutkimuksen *De diversa origine Finlandorum et Lapponum: observationes*. Siinä hän totesi saamelaisten poikkeavan suomalaisista sekä rodullisesti että kielellisesti niin paljon, ettei sukulaisuus voinut tulla kyseeseen. Lindheim arvosteli terävästi Johannes Schefferuksen esittämiä sanavertailuja ja nosti esiin merkittäviä eroja myös muoto-opissa<sup>31</sup> ja kansanrunoudessa. Erityisen tärkeitä argumentteja löytyi asutushistoriasta: saamelaiset olivat Lindheimin mukaan tulleet maahan paljon suomalaisia aikaisemmin, ja he olivat tulleet pohjoisesta, jostakin Pohjoisen jäämeren tienoilta. Sen sijaan suomalaiset olivat tulleet maahan vasta myöhemmin ja Suomenlahden eteläpuolelta. Kaikki sanaston yhtäläisyydet suomen ja saamen välillä voitiin Lindheimin mielestä selittää myöhemmistä kontakteista johtuviksi.

Lindheim korosti myös sitä, että yhteinen kieli ei ollut todiste kansojen yhteisestä alkuperästä. Tässä kohdin ratkaisevat todisteet oli löydettävä historiasta. Koska saamelaisten ja samojedien juuret näyttivät olevan keskenään samalla suunnalla ja kansojen antropologinen yhteyskin vaikutti ilmeiseltä, Lindheim päätyi pitämään saamelaisia ja samojedeja keskenään yhteen kuuluvina ja alkuperältään siperialaisina kansoina.

On epäselvää, missä vaiheessa Porthan tuli tietoiseksi Lindheimin ajatuksista ja minkä verran ne vaikuttivat hänen ajatteluunsa. Periaatteessa hän olisi saattanut kuulla ja jopa keskustella niistä Turussa ennen tutkimuksen julkaisemista, mutta kovin todennäköistä se ei ole, sillä kysymys oli eri sukupolvien edustajista: Lindheim erosi virastaan jo vuonna 1743 ja asettui maatilalleen Sauvoon, jossa hän kuoli 1760. Tällöin Porthan vasta valmistui maisteriksi, ja hän kiinnostui sukukielten vertailusta toden teolla vasta myöhemmin. Lindheimin kirjakaan ei ilmestynyt Suomessa, vaan Uppsalan tiedeseuran Acta-sarjassa.<sup>32</sup> Lindheimin jälkeensä jääneet paperit joutuivat Turun akatemian kirjastoon, mutta vasta kirjoittajan veljen kuoleman jälkeen (1774).<sup>33</sup> Joka tapauksessa ennen Lindheimin kirjasen<sup>34</sup> ilmestymistä Porthan ehti perehtyä unkarilaissyntyisen jesuiitan János Sajnovicsin tutkimukseen *Demonstratio idioma Ungarorum et Lapporum idem esse*, jota hän selosti ja kommentoi vuonna 1771 sanomalehtensä *Tidnigar utgifne af et Sällskap i Åbo* ensimmäisessä numerossa. Sajnovicsin tutkimuksessa todistettiin tieteellisesti unkarin ja saamen kielen olevan sama kieli. Käytännössä ilmauksen ”idem esse” on tulkittava tarkoittavan tässä vanhaan tapaan kielisukulaisuutta, ei täydellistä samuutta.

Porthanin selostuksen mukaan Sajnovics totesi unkarin ja saamen vertailun vaikeaksi saamen murre-erojen ja kielten erilaisten kirjoitustapojen vuoksi, mutta kielten ääntämisen hän kertoi vastaavan toisiaan erinomaisesti. Saamea kuunnellessaan olisi

<sup>29</sup> Lindheim työskenteli Turun hovioikeudessa ensin asessorina ja sitten hovioikeudenneuvoksena. Tarkemmin Westerlund 1923, 235—236.

<sup>30</sup> Tutkimus perustuu esitelmään, ja sen kirjallinen versio julkaistiin postuumisti vasta vuonna 1775, ks. Kajanto 1982, 135; Stipa 1990, 180—181.

<sup>31</sup> Erityisen tärkeä ero oli esimerkiksi saamen kaksikko eli duaali, jota Schefferus ei maininnut, sekä sanojen morfologinen rakenne.

<sup>32</sup> Lindheim oli kutsuttu tiedeseuran jäseneksi vuonna 1727.

<sup>33</sup> Palander 1901, 128—129.

<sup>34</sup> Kvarttokokoisessa kirjassa on 39 tekstisivua.

voinut kuvitella olevansa Unkarissa. Molemmissa kielissä oli yhteisiä, mutta muille kielille aivan outoja äänteitä ja äänneyhdistelmiä, esimerkiksi liudentuneita konsonantteja, joita oli mahdotonta merkitä tavallisten kirjainmerkkien avulla.<sup>35</sup> Yhtäläisyyksistä huolimatta Sajnovics ei kuitenkaan pystynyt hahmottamaan kielen rakennetta suullisen aineiston perusteella, vaan hän joutui tekemään varsinaisen tutkimuksensa käyttäen apunaan aiemmin ilmestyneitä saamen kielen kuvauksia, ennen kaikkea Knud Leemin<sup>36</sup> sanakirjaa ja kielioppia.

Koska Sajnovics käsitteli vain unkaria ja saamea, hänen teoksensa perusteella ei muodostunut kuvaa näiden kielten suhteista suomeen tai muihin suomalais-ugrilaisiin kieliin. Porthan tyytyikin toteamaan, että suomea, saamea ja unkaria osaava tutkija voisi saavuttaa mielenkiintoisia tuloksia näitä kieliä vertailemalla.<sup>37</sup> Aivan kokeeksi hän lisäsi itse muutamien esimerkkisanojen rinnalle suomenkieliset vastineet ja pani merkille, että joissakin tapauksissa saame poikkesi sekä suomesta että unkarista.<sup>38</sup>

Sajnovicsin työ oli vertailevan uralistiikan kannalta käänteentekevä, koska siinä suomalais-ugrilainen kielisukulaisuus kahden maantieteellisesti etäisen sukukielen välillä ensi kertaa osoitettiin nykyaikaista vaatimustasoa vastaavin kriteerein, ei pelkkien mielikuvien, sormituntuman tai mielivaltaisesti valittujen esimerkkisanojen avulla. Sitä ennen suomea (kuten myös saamea) oli vakavasti yritetty verrata ja rinnastaa mitä moninaiimpiin kieliin, esimerkiksi kreikkaan, hepreaan ja goottiin, mutta 1700-luvun lopulta lähtien tämäntapaiset rinnastukset jäivät pelkästään asiantuntemattomien amatöörien puuhasteluksi.

Porthan ei päätenyt kieltämään saamen ja suomen kielen sukulaisuutta kokonaan, mutta on ilmeistä, että nimenomaan Lindheimin tutkimukset ja eräät muutkin auktoriteetit ovat ohjanneet häntä pitämään suhdetta paljon etäisempänä kuin yleisesti oli ollut tapana.<sup>39</sup> Lindheim edusti joka tapauksessa myös omana aikanaan radikaalia vähemmistöä. Kaikissa muissa merkittävässä lähteissä saamen kieli säilyi suomalais-ugrilaisten kielten joukossa.<sup>40</sup> Samana vuonna, kun Porthan arvosteli Sajnovicsin tutkimuksen *Tidningarissa*, ilmestyi saksalaisen August Schlözerin *Allgemeine Nordische Geschichte*, johon oli koottu monen tutkijan esittämät tiedot suomensukuisista kansoista ja jossa oli lueteltu kutakuinkin nykyistä käsitystä vastaavalla tavalla suomalais-ugrilaiset kielet, saame mukaan lukien. Tämä merkkiteos tuli Porthanin käsiin vuonna 1777.<sup>41</sup> Porthan

<sup>35</sup> Jo Schefferuksen kuvauksen mukaan saamen ”ääntämistapa on sellainen, ettei sitä voi selittää tai ilmaista millään kirjainmerkeillä. He näet ääntävät kaikki sanat ”suun täydeltä”, niin että vokaalit ääntyvät hyvin selvästi, mutta muut äänteet ikäänkuin tarttuvat kurkkuun ja varsinkin sanojen lopputavut nielaistaan kokonaan.” (Schefferus 1963 [1673], 266–267; suomennos Tuomo Itkosen).

<sup>36</sup> Knud Leem oli pappi ja lähetyssaarnaaja, joka toimi Trondheimin saamelaisseminaarin johtajana. Hän julkaisi Porsangerin murteeseen perustuvan kieliopin ja saamen sanakirjoja, joissa muina kielinä olivat tanska ja latina.

<sup>37</sup> Myöhemmin Porthan itse laati suomen ja unkarin kieliopillisen vertailun.

<sup>38</sup> Nämä esimerkkisanat olivat *elää*-verbi eräine johdannaisineen, *niellä*, *nuolla*, *käsi*, *veri*, *muna*, *voi*, *määrä*, *määrätä*, *vesi*, *jää*, *puoli* ja *talvi*. Suomen *vesi*- ja unkarin *víz*-sanan saamelainen merkitysvastine *tsatze* (nykyortografian mukaan *čáhci*) poikkesi joukosta selvimmin.

<sup>39</sup> Näistä erityisen huomionarvoinen oli saamen vanhimman kirjakielen kehittäjä, Tornion kirkkoherra Johannes Tornaeus, joka itse osasi sekä saamea että suomea. Hän oli jo 1600-luvun puolella viitannut suomen ja saamen eroihin.

<sup>40</sup> Saamen kielen ja saamelaisten asemasta uralilaisessa kielikunnassa on kuitenkin keskusteltu ja kiistelty nykypäiviin asti.

<sup>41</sup> Palander 1901, 111.

arvosti suuresti Schlözerin tutkimuksia ja luotti niihin enemmän kuin Lindheimin tapaisen yksinäisen harrastelijan mielipiteisiin. Kohta tämän jälkeen hän myös tapasi Schlözerin henkilökohtaisesti opintomatallaan Göttingenissä ja vakuuttui lopullisesti suomalais-ugrilaisesta kielisukulaisuudesta. Samalla hän omaksui kriittisen historian-tutkimuksen ja lähdekritiikin periaatteet.

Porthan itse pani sukulaissuhteiden selvittelyssä erityistä painoa sanavertailuille, ja keskeisessä sanastossa havaittavien erojen perusteella saame ja suomi eivät tuntuneet hänestä erityisen läheisiltä. Esimerkiksi pirkkalaisia käsittelevän väitöskirjansa (1786, 1789) liitteessä hän esitti laajan sanaluettelon, johon oli rinnakkain järjestetty saame, suomi, viro, ruotsi ja saksa. Tarkoituksena oli osoittaa, että suomi ja viro ja toisaalta ruotsi ja saksa olivat toisiaan paljon lähempänä kuin suomi ja saame. Vaikka suomessa ja saamessa oli paljon yhtäläisyyksiä, keskeisestä perussanastosta löytyi hämmästyttäviä eroja. Esimerkiksi luettelon ensimmäisenä oleva, 'päättä' merkitsevä sana oli saamessa *åive*, joka oli aivan erilainen kuin suomen *pää* ja viron *pea*. Nykyään saamen *oaivi* rinnastetaan suomen *oiva*-sanaan ja sanojen alkuperäiseksi merkitykseksi rekonstruoidaan 'pää', mutta Porthanin aikana etymologointi ei vielä onnistunut näin pitkälle. Vastaavalla tavalla on asian laita Porthanin suosikkiesimerkissä, joka on 'kymmentä' merkitsevä numeraali. Ehkäpä merkitysero esti Porthania huomaamasta, että myös saamen lukusanalla *logi* 'kymmenen' olisi ollut etymologinen vastine suomessa. Suomen *luku* ei tosin ole varsinainen numeraali, mutta eräänlainen määrän ilmaus joka tapauksessa, ja erityisen ymmärrettäväksi sen vastineen muuttuminen lukusanaksi tulee, jos "lunun" eli laskemisen<sup>42</sup> tuloksen ajatellaan alun perin viitanneen yhteen laskettujen sormien lukumäärään. Sormet ovat olleet jokamiehen laskukoneita kautta aikojen. Joka tapauksessa *luku*-sanan etymologiset vastineet esiintyvät kymmentä merkitsevinä numeraaleina myös marissa (*lu*) ja mansissa (*low*).

Ensi alkuun Porthanilla oli ilmeisesti tarkoitus osoittaa, ettei saamea voi pitää ainakaan suomen murteena tai suomesta syntyneenä kielenä. Sitä mukaa kuin hän perehtyi itäisiin etäsukukieliin ja niiden sanastoon, hän tuli yhä vakuuttuneemmaksi siitä, että saame muistutti enemmän niitä kuin suomea. Tämän käsityksen hän lausui julki mm. piispainkronikan esipuheessa. 'Korvaa' merkitsevä esimerkkinä osoitti havainnollisesti, että saamen *pelje*<sup>43</sup> kuului yhteen etäsukukielten vastaavan sanan kanssa (esim. mansin, hantin ja komin *pel*), kun taas suomessa oli käytössä aivan erilainen *korva*-sana.<sup>44</sup>

Porthan päätyi sukulaisuuspuhdeissaan olettamaan, että saamen kieli oli lähempänä unkaria kuin suomea. Osittain tämä olettamus saattoi perustua siihen väärään luuloon, että unkarissa olisi saamen tapaan ollut kieliopillinen duaali eli kaksikko.<sup>45</sup> Juuri tämä oli suomen ja saamen välillä sellainen kieliopillinen ero, jota myös Lindheim oli korostanut. Samojedikielet Porthan sulki sanastoeroihin viitaten kokonaan pois

<sup>42</sup> *Lukea*-verbin alkuperäinen merkitys on nimenomaan 'laskea, luetella'. Lukutaito on paljon myöhempää perua kuin tämä suomalais-ugrilainen verbi.

<sup>43</sup> Nykyortografian mukaan *beallji*.

<sup>44</sup> OO VI s. 99, alav. 53.

<sup>45</sup> Ks. edellinen viite. Unkarin lähimmissä sukukielissä mansissa ja hantissa olisi ollut hyvin monipuolinen kaksikkotaivutus, paljon laajempi kuin saamessa, mutta tähän ei Porthan osannut viitata.



suomalais-ugrialaisten kielten yhteydestä. Näistäkin eroista hän esitti pitkän listan piispainkronikan esipuheessa.<sup>46</sup>

### Osasiko Porthan saamea?

Porthan oli monikielinen oppinut, joka piti kunnia-asianaan lukea kiinnostavat teokset alkukielellä. Käännöksiin turvautuminen oli humanistille häpeäksi.<sup>47</sup> Koska hän arvosti John Locken filosofiaa, hän oli opetellut jopa englannin kieltä, jonka taito oli tuon ajan Suomessa varsin harvinainen. Useimmat humanistisen alan tieteelliset teokset kirjoitettiin tähän aikaan Suomessa vielä latinaksi, mutta ulkomailla käytettiin jo muitakin kieliä. Suomensukuisia kieliä koskevassa tutkimuksessa julkaisukielinä olivat latinan lisäksi saksa ja jossain määrin ranska. Ruotsin valtakunnassa, johon Suomikin kuului, myös ruotsi oli käytössä tieteen kielenä erityisesti taloustieteen ja luonnontieteiden alalla. Porthan itse puhui latinaa sujuvasti ja piti sillä kielellä julkiset luentonsa, mutta yksityisillä luennoillaan hän käytti ruotsia. Omana äidinkielenään Porthan piti suomea,<sup>48</sup> mutta sen käyttäminen oppineissa piireissä oli täysin mahdotonta. Suomensukuisista kielistä Porthanin tiedetään opiskelleen ainakin uncaria.<sup>49</sup>

Saamen kielellä oli olemassa jo jonkin verran kirjallisuutta Porthanin aikana.<sup>50</sup> Tätä oli alettu aktiivisesti tuottaa 1600-luvulla, kun Ruotsin suurvalta halusi lujittaa asemiaan valtakunnan pohjoisosissa ja saattaa itsepintaisesti pakanoina pysytelleet saamelaiset kristillisen kirkon helmaan. Norjassa sama kehitys koettiin hieman myöhemmin, 1700-luvulla. Vaikka saamelaisia enimmäkseen hallittiin ja valistettiin valtaväestön kielillä, käytännön pakosta oli yritettävä kehittää saamen murteillekin kirjakieliä ja laadittava sanakirjoja ja kielioppeja papiston ja virkamiehistön kielenopiskelun tueksi. Myös Porthanin olisi siis ollut mahdollista opiskella saamen kieltä ainakin kirjoista, jos hän olisi sitä välttämättä halunnut.

Porthan oli kuitenkin siinä mielessä vanhan ajan oppinut, että hän kokosi tarvitsemansa tiedon mieluiten arvostetusta tieteellisestä kirjallisuudesta, oppineilta kollegoilta tai sitten kirjallisessa muodossa asiamiesten välityksellä. Koska häntä kiinnostivat aivan erityisesti kulttuurisanat, tärkeitä lähteitä olivat sanakirjat. Näistä erityisen merkittävä oli Tukholmassa vuonna 1780 ilmestynyt Erik Lindahlin ja Johannes Öhrlingin kaksiosainen saamelais-latinalais-ruotsalainen sanakirja, joka perustui lähinnä Ruotsin-lapin eteläisimpiin murteisiin.<sup>51</sup> Teoksen esipuheen oli laatinut August Schlözerin opettaja, arvostettu saksalaissyntyinen, mutta Ruotsissa vaikuttanut kielihistorian tutkija Johannes Ihre, jonka vuonna 1769 julkaisema sanaluettelo *Glossarium sviogothicum* sisälsi runsaasti suomalais-skandinaavisia sanavertailuja.

Porthanilla olisi periaatteessa ollut mahdollisuus tehdä kenttätyötä suomen sukukielten parissa ainakin itämerensuomen ja saamen kielen alueella, mutta tähän hän ei näytä edes

<sup>46</sup> OO VI, 102—103. Samassa kohdin Porthan viittaa myös Lindheimin kirjaan.

<sup>47</sup> Porthanin kielitaitovaatimuksista tarkemmin Kajanto 2000, erit. s.242–243.

<sup>48</sup> Manninen 2000, 88.

<sup>49</sup> Esim. Ikola 1983, 9. Opintomenestys ei ollut mainittava, koska ainakin duaalin osalta Porthanille jäi virheellinen käsitys unkarin rakenteesta.

<sup>50</sup> Tästä lyhyt esittely on esim. Korhosella (1981, 55–56).

<sup>51</sup> Schybergsson 1911, 19. Porthanilla oli teos omissa kirjastossaan.

pyrkineen, eikä se Suomessa myöskään ollut ajan tapa.<sup>52</sup> Kun Porthanille myöhemmin tarjottiin mahdollisuutta matkustaa Venäjälle tutkimaan sikäläisiä suomensukuisia kansoja, hän kieltäytyi ehdottomasti lähtemästä ”barbaarien maahan”, joskin totesi, että nuorempana ajatus olisi saattanut häntä suuresti houkutella.<sup>53</sup> Vieraillessaan Tornion pappilassa vuonna 1794 Porthan olisi voinut hyvinkin saada haastateltavakseen syntyperäisiä saamen kielen puhujia, jos hän olisi tätä itse toivonut, mutta ilmeisesti Porthan ei pitänyt tärkeänä päästä puheisiin aivan aitojen saamelaisten kanssa. Hän kyllä kuuli puhuttavan saamen kieltä, mutta puhujina olivat Utsjoen edesmenneen kirkkoherran Högmanin pojat, jotka olivat syntyneet Lapissa ja tottuneet lapsuudestaan asti puhumaan saamea. Heidän kielitaitonsa lienee ollut idiomaattinen, ainakin Porthanin mukaan ”ääntäminen oli merkillistä ja mahdotonta jäljitellä”.<sup>54</sup> Tästä kommentista voi päätellä, että Porthan ei ymmärtänyt puhuttua saamen kieltä eikä missään tapauksessa itse pystynyt sitä puhumaan.

## Lähteet

- Häkkinen, Kaisa 2007: Suomen kirjakielen saamelaiset lainat. Teoksessa *Sámit, sánit, sátnehámit*. Riepmočála Pekka Sammallahti miessemánu 21. beaivve 2007. Doaimmahan Jussi Ylikoski ja Ante Aikio. Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 253. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura. S. 161–182.
- Ganander, Christfrid 1786–1787: *Nytt Finskt Lexicon*. Alkuperäiskäsikirjoituksesta ja sen näköispainoksesta toimittanut Liisa Nuutinen. Helsinki 1997: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Hormia, Osmo 1961: *Gananderin sanakirjan lähteet*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 271. Helsinki.
- Ikola, Osmo 1983: Porthan kielentutkijana. *Sananjalka* 25, 7–22.
- Juslenius, Daniel 1745: *Suomalaisen Sana-Lugun Coetus*. Näköispainos. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 288. Helsinki 1968.
- Jussila, Raimo 2000: Vanhan kirjasuomen sanaston kasvu. Teoksessa *Piipliakielestä kirjakieleksi*. Toimittajat Matti Punttila, Raimo Jussila, Helena Suni Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus. S. 279–292.
- Kajanto, Iiro 1982: Johdanto [lukuun Historiallisia tutkimuksia]. *VT* s. 129–143.
- Kajanto, Iiro 2000: *Latina, kreikka ja klassinen humanismi Suomessa keskiajalta vuoteen 1828*. Tietolipas 169. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Korhonen, Mikko 1981: *Johdatus lapin kielen historiaan*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 370. Helsinki.
- Kytömäki, Leena 1992: *Suomen verbiderivaation kuvaaminen 1600-luvulta nykypäiviin*. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 40. Turku.
- Lindheim, Simon 1775: *De diversa origine Finlandorum et Lapponum: observationes*. [Nova] Acta Societatis Regiæ Scientiarum [Upsaliensis] ; vol. II. Upsala.
- Lönnrot, Elias 1874–1880: *Suomalais-Ruotsalainen Sanakirja I–II*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura

<sup>52</sup> Muualla tehtiin ennestään tuntemattomille alueille kuitenkin jo suurisuuntaisia keruuretkiä, esimerkiksi Pietarin tiedeakatemia oli perustamisestaan lähtien järjestänyt tutkimusmatkoja Siperiaan.

<sup>53</sup> Palander 1901, 214.

<sup>54</sup> Schybergsson 1911, 203. Porthanin kommentti muistuttaa suuresti sitä kannanottoa, jonka hän uransa alkupuolella esitti Sajnovicsin tutkimusta selostaessaan.

- Manninen, Juha 2000: *Valistus ja kansallinen identiteetti*. Aatehistoriallinen tutkimus 1700-luvun Pohjolasta. Historiallisia tutkimuksia 210. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Mäkelä, Elli-Maija 2008: Henrik Gabriel Porthanin sanakeräelmä ja 1700-luvun suomen kielen sanastonkehitys ja kielentutkimus. Suomen kielen pro gradu –tutkielma (painamaton). Turun yliopisto.
- OO VI = *Henrici Gabrielis Porthan Opera Omnia VI* [= Johdanto ja alkuosa teoksesta *Chronicon Episcoporum Finlandensium*]. Edidit Porthan-seura. Turku 1978.
- Palander, Gunnar 1901: *Henrik Gabriel Porthan historiantutkijana*. Yliopistollinen väitöskirja. Helsinki.
- Porthan, Henrik Gabriel 1771: [Arvostelu:] Joannis Sainovics - - Demonstratio, Idioma Ungarorum & Lapponum idem esse. *Tidningar utgifne af et Sällskap i Åbo* 1, 3–8.
- Schefferus, Johannes 1963 [1673]: *Lapponia*. Francofurti. Julkaistu suomeksi: *Lapponia* eli Lapin maan ja kansan uusi ja todenmukainen kuvaus etc., suomentanut Tuomo Itkonen. Hämeenlinna: Karisto.
- Schybergsson, M. G. 1911: *Henrik Gabriel Porthan. Lefnadsteckning. Senare delen*. Svenska Litteratursällskapets Skrifter 98. Helsingfors.
- Stipa, Günter Johannes 1990: *Finnisch-ugrische Sprachforschung von der Renaissance bis zum Neupositivismus*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 206. Helsinki.
- VT = *Henrik Gabriel Porthan: Valitut teokset*. Kääntänyt, esipuheen ja johdannot kirjoittanut Iiro Kajanto. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 373. Helsinki.
- Westerlund, A. W. 1923: *Turun hovioikeuden presidentit, jäsenet ja virkamiehet 1623–1923*. Turun kirjapaino ja sanomalehti osakeyhtiö. Turku.

**Kaisa Häkkinen**

Suomen kielen professori. Turun yliopisto  
kaisa.hakkinen (apud) utu.fi